

СА ВРХОВНИМ ШТАБОМ ОД РОБАЈА ДО РУДОГ

Крупањ је ослобођен 4. септембра 1941. годмне и ја сам као курир Колубарског батаљона баш те вечери стигао у Крупањ. Предао сам неку пошту и рекли оу ми да сутрадан поново идем за Колубару и да ће са мном поћи Стева Сингер и Брале, радник из „Вистада“. Ишли омо сви пешице и некако око подне били смо пред Ваљевом. Путем од Јовање дошли смо до саме Пиваре, у којој су се налазили Немци. Предлагао сам да код Циганске мале скренемо и избијемо на пут Ваљево — Ужице, али је Стева Сингер хтео по оваку цену да прођемо поред Пиваре па преко Видрака да обиђемо последње куће Ваљева и избијемо на пут. Стева и Брале су имали пушке, а ја сам имао само пиштољ. Сматрао сам да је велики ризик ићи поред Пиваре с пушкама. Баш тада налетели су немачки авиони и почели да круже изнад Ваљева. Стева је чак из пушке гађао немачке авионе... Скренули смо кроз Циганску малу и дошли у Робаје.

После неколико дана поново сам се са поштом вратио у Штаб Ваљевског партизаноког одреда, Штаб Одред сам затекао у Крупуњу. Путовао сам ноћу и у Крупањ сам дошао ујутро. Градић је био донекле очишћен од рушевина. По улицама се кретао свет и војници. Иснред кафане су се налазили столови са белим чаршавима. Градић се купао у слободи. Морао сам чекати одговор па сам преноћио. Видео сам први логор немачких заробљеника. Заробљени Немци кували су кромнир у казанима. На лсн го'ру и на болници су ознаке Црвеног крста, што је било упозорење Немцима да те објекте не бомбардују.

Доб'ио сам налог за повратак у Колубару, али сада са коњем на којем је натоварен експлозив за рушење пруге Лајковац — Чачак. Рекоше да ће са мном за Колубару поћи и стари Ћосић. Било ми је пријатно што нећу ићи сам, а Ћосић је интересантан сапутиик, старији је од мене, служио је војску и кад се но-си експлозив то може бити важно.

Ишли смо мојим старим стазама. Кад омо дошли пред Јовању, скренули смо на Лелић. Без неприлика смо дошли све до брда Марковца, а баш када смо дотгле стигли, Немци су то брдо почели да гађају својом артиљеријом из Ваљева. Гранате

су прелетале преко нас и експлодирале по брду. Нисмо знали чему та канонада. Касније смо сазнали да се у шуми на Марковцу налазио један заостао топ бивше југословенске војске без нишанских справа. Партизани су у близини топа пронашли три његове гранате па када је Крупањ ослобођен, неки од партизана нанишани кроз цев у град и испали све три гранате. Једна је пала у сам центар града, код хотела „Гранд“, па су Немци због тога извиђали авионима и после испаливали из својих топова у ово брдо. Тај топ се више никада није јавио, јер није било муниције. Ћосић и ја смо се, међутим, забринули да немачка топовска граната не падне близу нас и не активира експлозив који смо ми носили па смо убрзали да што пре изађемо из те зоне.

Пред само вече 21. септембра стигли смо кући Бојановића у Робаје. Пошто сам добро познавао грађевине код те куће, одмах смо скинули терет с коња и одвели га у шталу. Ћосић је отишао у сено на таван да се одмара, а ја сам пошао да се јавим у Штаб.

Био је први сумрак. Неки другови су стајали пред кућом. Кад сам пришао, приметио сам Милоша Минића да разговара с једним другом. Тај друг ми је био непознат, али је одмах падао у очи. Био је веома уредан. На ногама је имао чизме браон боје, изнад њих бриџ панталоне које су се изнад сара закопчавале, затим сако зеленкасте боје споргоког кроја и чиста бела кошуља с машном. Према нама осталим партизанима то је била крајња уредност.

Приђем им и поздравим партизанским поздравом. Милош Минић ме пита одакле долазим. Ја кажем да долазим из Крупња и да сам за батаљон дотерао експлозив па хоћу да га предам. Минић ми рече да се јавим кад то завршим да се нешто договоримо. За то време друг који је стајао са Минићем је само посматрао и ништа није говорио.

Обавио сам посао у Штабу и пошао поново да нађем Минића. Он ми рече да идем да се добро одморим, а сутра ћемо кренути у Причевиће у Штаб Ваљевског партизанског одреда, Вели да ће с нама ићи неки важни другови и да морамо ићи што је могуће сигурнијим путем како се не би догодило неко изненађење. Рекох да се за сигурност не бријем, пошто добро познајем тај терен.

Одем после тога на шталу да легнем код Ћосића. Испричам му шта ме сутра чека. Он рече да би и он ишао с нама. Поново се вратим да нађем Минића. Сада је већ био у некој канцеларији и била је упаљена лампа. С њим је седео и онај непознати друг. Обратим се Минићу и кажем му да би и Ћосић могао да иде сутра с нама. Он се с тим одмах сложио. Отишао сам те вечерао и онда Ћосићу пренео сагласност да и он сутра може кренути с нама.

Ујутру 22. септембра Ћосић и ја смо се умиле, доручковали и затим изашли пред кућу. У дворишту смо затекли велику ужур-

баност. Поред Минића опет видимо оног непознатог друга, затим још једног у грађанском оделу и две другарице. Ове другарице су имале неки кофер који су ставиле на земљу, а поред њега је било и неких капута и мантила. Мало подаље, према капији, оедели су по трави другови из Срећковог вода. Закључио сам да и они полазе с нама као обезбеђење. Ван дворишта била су везана два коња, оседлана, врло лепа. Један је био дорат, а други белац. Милина их погледати.

Последњи су изашли из куће Минић и онај непознати друг. Кад је Минић утврдио да је све спремно, рекао је да се крене. Срећко је послао претходницу напред. За њима смо кренули Ћосић и ја са делом вода и са Срећкам. За нама су пошли Милош Минић и онај непознати друг. Кад дођоше до коња, појახаше и то Минић на дората, а онај непознати друг на белца. Испред њих су ишли онај цивил кога смо тек јутрос видели и оне две другарице. Најпосле је из дворишта кренула и заштитница од пет другова.

Од куће Секуле Бојиновића опустили смо се у Жабарску реку и стигли до Циговчеве куће, на пут који води селу Зарубима. Прошли смо кроз Зарубе поред куће Радована Јовановића и преко Девединца изашли на Драчићко језеро. Од језера омо кроз Шумарице стигли на пут Ваљево — Улшце. Терен је био пошумљен и погодан за пребацивање.

Код пута Срећко је зауставио колону у шумици и од дела вода с којим омо се ми кретали неколико другова послао у заседу према Ужицу, а други део је послао у заседу према Ваљеву. За то време претходница је стајала на самој ивици шуме поред пута, Када је Срећко добио обавештење да су заседе заузеле свој положај, претходница је прешла преко пута и отишла до суседне шуме. Тек тада је заштитница прешла пут. Непознати друг је ове то посматрао и кад смо ови прешли пут, питао је Срећка шта је по занимању. Срећко, онако снажан и стабилан, каже да је стоварао шљиве на ваљевском кантару. Кад га је непознати друг питао где је научио војничка правила о пребацивању преко пута, рекао је да је био у граничним јединицама на албанској граници. Тај разговор смо сви пажљиво слушали. После тога Ћосић је испричао како је он прелазио преко пута у свом месту. Таман је, вели, кренуо да пређе пут, а зачула се моторизација и наишли су Немци. Ћосић онда брзо скине капут, баци га и почне да набацује неко трње на ограду, као да заграђује богазе. Немци су га лепо видели, али ништа ниоу посумњали. Чим су Немци прошли, Ћосић је прешао пут. Минић и он—Ј непознати друг су се томе слатко смејали. Затим Пеца Матић исприча како је од своје партијске организације добио задатак да разбије излог са недифевоком штампом. Нађе један велики камен и данима га је носио у цепу, али никако да му се укаже прилика да задатак изврши. Најзад, кад му је камен већ подерао цепове, Пеца извади камен и на очиглед многих пролазника разбије излог и одмах оде у партизане...

Мтшић је предложио да се негде руча. Срећко је родом из села Бранговнића, а то село осгаје лево од правца којим идемо. Ипак су сви прихватили предлог да скренемо у Срећково село и да ту ручамо. Убрзо смо стигли пред кућу Срећковог рођака Живорада Малетића. То је каменит и сиромашан крај. Под једном шљивом крај куће налазио се сто са клупама. За тај сто сели су Минић и онај непознати друг. Тада сам први пут запазио да Минић оног непознатог друга ословљава са „друже Стари“. Убрзо смо и ми оотали почели тако да га ословљавамо. Ми смо се разместили у хладовини, а Срећко је поставио обезбеђење па се затим некуд изгубио. Мало затим чули смо га како с једног узвишења довикује домаћине из околних кућа да донесу кући Малетића нешто за јело „јер је стигла нека војска“. Док је он тако дозивао, ми смо разговарали. Код свих нас партизана тада је владало мишљење да ће ое рат брзо завршити. Све оне који су говорили да ће рат дуже потрајати сматрали смо ненријатељима. Тада је Милош Минић поставио Старом питање да ли ће рат дуго потрајати. Стари без оиКолишења рече да ће рат потрајати неколико година, јер је Немачка опљачкала целу Европу и добро се наоружала. Минић на то додаде да то значи да ое треба спремати за зимски начин ратовања. Испричао је како се у неким селима око Ваљева скупља, у одела за совјетске падобранце. Стари се томе опет насмејао.

Мало касније поставише преко стола чист ланени чаршав и на сто домаћице донеше сира, кајмака, сланине и сувог меса. Ми остали поседали смо по трави, а храну су нам поређали на беле ланене торбе.

После ручка кренули смо у истом распореду према реци Градац. Дан је био ведар и леп. Надлетали су нас немачки авиони. Друг Стари је наредио да се одмах склонимо у жбуње. Спуштајући се даље према реци стрмим и каменитим путем, Стари је сјахао с коња говорећи да је коњу много теже низбрдо него узбрдо и да коња треба чувати.

Градац смо прешли код Бранговачке воденице. Дошли смо у село Лелић, у чијој школи су се налазили четници Нешка Недића. Раније сам ту свраћао код њих и доношо им вести са фронта, а они би ми обично давали да ручам. Сада смо само прошли поред њих.

Од Лелића смо се преко Сандаље спустили у Јабланицу и код Јовањске чесме прешли смо реку па затим, преко заселака Готовчевићи, Бошковићи и Јанковићи стигли у први сумрак основној школи у Причевиће. У једној шупи код школе налазила се наша кухиња. Ту смо нашли двојицу-тројицу партизана. Храна је била послата на положаје према Ваљеву. Продужили смо кућама Ранковића у Беомужевић, где је био смештен Штаб Ваљевоког партизакског одреда. Идући од школе према штабу стигли смо Исидора Брдарића. Кад је опазио старе познанике из Ваљева, који су отиш-

ли у Колубару и које до сада није виђао, настало је грљење и поздрављање. Брдарић је у таквим приликама умео нечим да почастити и да поведе присан другарски разговор.

Кад сам ушао у кућу Ранковића, за столом сам затекао Драгојла Дудића да нешто пише при светлости петролејке. Рекао оам му да оу стигли други Минић и Стари. Драгојле је одмах изашао напоље и поздравио се с њима.

Вод који је пратио колону вратио се у основну школу, где је вечерао и преноћио. Ми курири смо се сами оналазили за преноћиште, а храну смо добијали у штабу или, ако нема, вадиле смо резерве из своје торбе. Спавали смо обично у сену, на таванима сеожских штала. Ту нам је некако било најудобније. Мени је особито пријао мир-ис сена. Углоран од пешачења, обично се свалим у оделу и ципелама, а под главу ставим своју торбу.

Сутрадан сам се поново вратио у Колубару. Ништа ми даље није познато шта је у Причевићу радио друг Стари.

Идући према Колубари својим скраћеним стазама, у засеоку Бошко(вићи стигнем Срећка са водом. То ме је много обрадоозало

Као курад сам обично ишао сам или са случајним сапутницима. По непознатом терену прети велика опаоност. Сада сам имао добро друштво. Причали омо и препричавали разне згоде и доживљаје.

Кад омо се спустили у долину реке Градац, видимо да се према нама приближава један цивил, лепо обучен и дотеран. Најпре смо били онрезки, али кад нам је пришао, видимо да је то онај цивил који је дошао са Старим. Руковао се с нама. Тада сам запазио да нема прстију на десној руци. Био је то Јаша Рајтер. Не знам где и како је изостао од наше групе. Рече нам да иде за Ваљево.

У Вобајама сам предао пошту и пошао да потражим нешто да поједем. Тада се појави Стева Сингер и рече да морам хитно ићи у Причевиће. Чим сам се нахранио, кренуо сам. Журио сам и због тога што је ноћу опаоније обилазити око Ваљева, јер се свуда налазе Немци, четници, а има и пљачкаша. Већ сам имао један непријатан оусрет с лоповима у Циганској мали на Бобији. . . Овога пута било је ове у реду и стигао сам по »оћи у Причевиће. Пошто сам се добро одморио, срео сам Драгојла Дудића. Рече да вечерас идемо за Крупањ. Обрадовао сам се.

Увече смо од Ранковића куће кренули пешице до кафане у Причевићу. Била је лепа месечина и тишина. Преко дана се чула борба око Ваљева. Немци су тукли из топова и авиони су надлетали. Сада је било све тихо.

Код кафане према Каменици на путу су стајала троја кола са коњском запрегом. Испред њих је био Јакшин „форд". Око кола су били неки партизани. Међу њима сам познавао само Лазу Трпковића. Он је издавао нека наређења и распорсђивао где ће ко да седне. Драгојло се одвоји и оде аутомобилу и видим да у њега

улазе још неки другови. У ауто су ушли Стари, Милош Минић и Драгојло Дудић. Ја сам са осталим из обезбеђења сео у кола. Обезбеђењем командује Лаза Триковић. Сви крећемо за Крупањ. Успут сам се упознао с многим стражарима из обезбеђења с којима ћу касније провести скоро цео рат.

Чим омо стигли на Столице, другови су ступили на стражарска места, а ја сам отишао да се одморим. Таман сам био заспао, кад ме пробуди Драгојло и рече ми да одмах морам на задатак. Још онако бунован и неиспаван ушао сам у канцеларију код Драгојла. Ту сам затекао Здравка Јовановића. Дадосе ми пошту за Бороту и Мајера, који се налазе у Тамнави. Видећи ме уморног и исцрпљеног, Здравко ми рече да свратим у Крупањ код Владе Пиперског и да ми да једног коња. Обрадовао сам се. У Крупању заиста добијем лепог јахаћег коња са седлом, белца. Запленили га наши од Немаца. На њему све како треба и ваља.

Нама куририма се у оваквим приликама каже само да је одред у Тамнави, а Тамнава је широка и дугачка. Куда ћемо проћи и како доћи до одреда — то је наша ствар. Радујем се што ћу путовати на коњу, јер се сад не плашим бар пешака, али ми опет дође на памет да с коњем не могу проћи непримећен кроз стазе и богазе. Са лепим коњем и опремом свакако ћу скретати пажњу на себе. Неко ће ми се дивити, а неко подозриво гледати. На глави сам имао шајкачу с петокраком звездом и белу војничку блузу од лана. У торби носим црни вунени копоран и облачим га оамо кад идем кроз Подгорину. . . Сада ми се чини да путујем изнад ограда и живица. Јашем и видим доета ствари које раније нисам запажао. С десне стране пута је неки виноград и у њему ради доста људи и жена. Угледаше ме на белом коњу па се одвоји један старији човек, прилази огради и поздравља ме: „Здраво, војничче!“ Пита ме затим куда идем, да ли сам уморан. Пружи ми један грозд да се освежим. Он ме после пита да ли је истина да је Крупањ ослобођен и ја по томе закључујем да у овом селу нема партизана и да се вести опором преносе. Испричам му о ослобођењу Крупања и о борбама које сваког дана воде око Ваљева. Приђоше и остали из винограда и слушају разговор. Старом сељаку мило што се тучемо са Швабама и поче да прича како су се и они тукли после пробоја солунског фронта. Питам га мало каеније да ли у близини има партизана. Рече да до сада није видео партизана осим мене, а чуо је, каже, од других да у Кршној Глави има неке војоке. Било ми је то довољно.

У Кршној Глави сам срео прве тамнавске партизане. То су били сасвим обични људи са села. Упутили су ме једној високој кући над подрумом. Предам пошту Бороти и упитам га да ли треба да сачекам одговор. Рече ми да ће јавити. Тамнавци приметеше да је мој коњ жигосан немачком ознаком. Ја то нисам раније примећивао. Један од Тамнаваца га мало појаха па кад се врати, вели

да је коњ „школован“. Пошто сам ручао, дође Борота, позва ме у страну и даде ми једно писмо у плавом омоту. Прадближавало се вече. За повратак знам пут па ћу моћи боље да пожури. Ноћ ме је ухватила негде око Плавања. Скреноу сам с правца и залутао по неким шумама. Решим да у најближој кући преноћим. Тек тада ми дође на памет да би на овом непознатом терену неко због лепог коња могао на спавању да ме убије. Онда се брзо одлучим на једну варку. Нећу ићи у газдиноку кућу, него код неког сиромашнијег, јер су они поштенији. Изаберем једну осредњу кућу. Пред капијом сјашем коња и послушнем. Нигде ништа ое не чује. Зовем домаћина. Нико се дуго не јавља. Доста касније кроз одшкринута врата промоли се људска глава и пита: „Ко је?“ Ја кажем да сам путник и одмах упитам чија је то кућа. Домаћин рече своје име. Тада му се приближих и рекох да сам војник и да сам добио наређење да ту преноћим. Прими ме. Заједно смо сместили коња у Шегову шталу и дали му хране. Глосле уђем у кухињу. Устала је домаћица и упаљено је светло. Пошто сам сео, домаћин ме понуди ракијом. Ја кажем да партизани не пију. Он застаде, рекао бих да се пријатно изненади. После вечере мало амо попричали о партизанима и ослобођењу Крупња и ја затим предложих да спавам у кухињи, али домаћин ни да чује. Сместио ме у своју гостинску собу и рекао да ће он чувати стражу. Каже да је служио војску и да зна шта то значи бити на стражи.

Ујутру сам после обилног доручка наставио за Крупња.

Дођем у Столице и коња вежем у неку шталу, али седло нисам окинуо док нисам предао пошту. Предао сам пошту Драгојлу Дудићу и укратко му иопричао сусрет са Боротом. Нисам пропустио да се похвалим да сам добио коња. После сам отишао да раседлам коња, истрљао сам га сламом, а кад изађем, чујем пред шталом неки разговор. Кад прмђем, видим да друг Стари разговара с неким сарачем који је крпио ам. Поздравим партизански, а Стари ме кроз смешак пита шта ја ту радим. Кажем му да сам добио коња, да више не идем пешке па сам дошао да га сместим и истрљам. Стари на то кроз смешак вели да ми курмри не умемо да негујемо коње и да их брзо упропастимо. Вели да коња треба пазити и тимарити...

У Столицама се догађа нешто важш. То се види по присуству великог броја другова.

Отишао сам према Ваљеву јер су Немци насрнули и попалили нека села до самих Причевића. О Старом још ништа нијсам знао. За нас курире боље је кад мање знамо. Нисам служио војску па нисам имао никаквог посебног знања за курирску службу, али сам се управљао према ситуацији како сам знао и умео. Био сам свестан да је то опасна служба, да се сваки час може погинути, било као херој или као кукавица, а да нико од другова не може да помоше.

Штаб Ваљевског партизанског о-дредa се налазио у околним Ваљевске Каменице када су ме позвали и наредили да пођем у Толисавац, кући Рајка Вујковца и да предам једно писмо другу Титу. Никада до тада нисам чуо то име. Узјахао сам коња и дошао пред Рајдаву кућу. Рајко је био богат сељак, са имањем од око сто хектара у једном кругу, а на средини тог имања имао је две куће, још неких зграда и воденицу, јер је кроз двориште протицала речица, За Рајковог сина била је удата Перса, кћи Драгојла Дудића, Кад сам ушао у двориште, Перса ме је прва приметила, изашла преда ме и поздравио се. Рекох јој да ме је Драгојло лослао овамо, а затим је питам да ли ту има неко од другова. Перса каже да у хладу пред кућом седи један друг и да се њему обратим. Нисам приметио никакве страже нити обезбеђења. Упутим се пред кућу, кад тамо — пред кућом седи друг Стари. Приђем му и рукујем се. Сад смо, рачунам, већ познаници. Извадим оциоциом и кажем да сам то донео за друга Тита, али не знам коме да га предам. Он одмах узме писмо и рече да је то за њега. Тада сам први пут сазнао да је Стари у ствари друг Тито.

Од друга Тита добио сам пошту и вратио се према Каменици у Штаб Ваљевског партизанског одреда.

* * *

Кад смо чули да је Ужице ослобођено и да се у њему налазе све наше команде тл установе, ја сам се у потаји почео надати да ћу једног дана имати прилике да посетим Ужице. У Ужицу сам пре рата учио гимназију и имао сам доста пријатеља и познаника. Жеља ми се остварила већ половином октобра. Од Ваљевске Каменице преко Пецке стигао сам у Љубовију. У Љубовији су у истој згради биле наша и четничка команда и односи између партизана и четника тада су били добри. Кад сам стигао и почео причати како се око Ваљева воде борбе, четнички командант места био је одушевљен. Позвао ме је у своју канцеларију и накнадно разговарао. Интересовао се за понашање Дражених четника. Ја му објашњавам да Дражини четници имају врло слабо руководство и да често и без разлога налуштају положаје. Кажем да су сасвим друкчији они под командом попа Владе Зечевића и поручника Мартиновића. Четничка команда у Љубовији била је у рукама локалних четника, којима је на челу стајао неки касапин. Тај касапин сам себе је називао „војвода Дрински“. Изгледа да ти четници нису признавали Дражу већ су радили самостално. Касније, кад су почели сукоби између партизана и четника, овај четнички командант, иначе бивши жандармеријски капетан, дао ми је четничку легитимацију на лажко име, која ми је у неким приликама много користила. И касније, кад год сам свраћао кроз Љубовију, налазио сам овог капетана и упознавао га са стањем на фронтима. Четници у то време нису имали никаквих вести, оеим што би чули преко

Недићевих гласила. Кад бих из Ужица понео „Борбу“ увек сам давао понеки примерак овом капетану и он се томе радовао.

Једним камионом преко Бајине Баште, по некој киши и невремену, дошао сам сав мокар у Ужице. Јавио сам се у команду места. У канцеларији сам затекао једног друга у шумадијском гуну са гајтанима, Тек касније сам чуо да га зову Марко (Александар Ранковић). Сетио сам се да сам га већ видео у Крупуњу када смо дошли из Причевића. Рекао ми је да га у ходнику сачекам, а он је некуда изашао. Била је зграда суда преко пута ондашњег хотела „Златибор“. Док сам стајао у ходнику, поред мене је један црн, сувоњав друг »с тешком муком преносио неке саедуке с муницијом. Видим да се уморио па одмах прихватим да му помогнем. Доста касније сазнао сам да је то био Сретен Жујовић Црни, .. Вратио се Марко, онет у шумадијском оделу, позвао ме у канцеларију и упитао ме како се зovem. Познавао је добро Драгојла Дудића. Разговарали смо мало о ситуацији око Ваљева. Причао сам му како су разоружани жандарми у Драчићу и како је вођена борба с Немцима у Лајковцу и касније у Мушићу. Кажем да сам као курир ишао с Воћком и Фићом док су били на ваљевском терену. Онда ме друг Марко изненада упита да ли бих ја хтео да будем курир код њих. Није ми било баш јасно шта то значи „код њих“, јер ја овог човека још и не познајем. Рече ми да бих био курир код Врховног штаба, Ја кажем да сам пошао у борбу и да ми је свеједно. Овај друг ми је још дуго причао како је курирска дужност тешка и одговорна, како су за то потребни храбри и паметни борци који се знају снаћи у свакој прилици. Мени је то, разуме се, ласкало и одмах пристанем. Рече ми да узмем ствари и да идем у Банку да се јавим Лази Трпковићу и кажем да ме послао Марко да будем; курир.

Јавио сам се другу Лази. Он ме одвео у велику приземну ообу банке, где је било пуно кревета. Мој сељак Драгослав Продановић је лежао у кревету и кад ме угледа одмах ми рече да је кревет до њега празан и да ту могу спавати. Ту сам одмах приметио и неке од оних другова с којима сам путовао из Причевића за Столице.

После разговора и упознавања другова са вестима на фронту хтео сам да изађем и да се прошетам, У ходнику сретнем старог Тшшћа који се обрадова кад ме виде. Врати ме на опрат уз степенице. Он је имао собу на спрату. Идући уз степенице сретосмо човека у униформи коју никад до тада нисам видео. Пошто прође, Ђосић ми је објаснио да је то Хадсон, капетан енглеске војске који одлично говори српски.

Сутрадан сам добио пошту за Ваљевски одред па сам се камионом пребацио до Бајине Баште. У команди места сам мало чекао неко превозно средство, али пошто ништа није наишло, кренем пешице преко Пашине Равни. У Каменици сам предао пошту па сам замолио да се у Ужице вратим преко Љубовије, јер ми је

тамо остао коњ. Дадосе ми коња Драгојла Дудића и с њим дођем до Љубовије, нађем свог коња, сачували га наши коњушари, а затим се са оба коња вратим у Каменицу.

Чекала ме је нова пошта за Ужице.

У Штабу Ваљевског одреда нисам рекао да сам одређен за курира Врховног штаба. Ствари су ми остале у Ужицу.

Враћајући се преко Пашине Равни приметио сам око кафане доста четника. Односи између партизана и четника тада су се били доста погоршали. Зато решим да путујем преко Љубовије.

Пред самим Простопом приметим да према мени јури нека чудна прилика. Распознајем доратастог коња, али на коњу као да стоји нека црна кугла. Кад се сасвим приближи, видим да је то неки калуђер. Јаши на коњу па му се мантија надувала од ветра. Пројури у галопу поред мене и само рече: „Помоз бог!“ Ја онако на брзину отпоздравим и питам га куда ће тако брзо, а он, не застајући, вели да жури „да спасава Србе“, јер хоће да се побију. Схватио сам то као неки знак опасности па сам сјашио коња, писмо сам ставио у ципелу и кренуо сасвим лагано. Пролазећи кроз Горњу Љубовићу нисам приметио ништа необично, али код школе у Доњој Љубовићи видим да се окупило доста четника. Такве четнике никад до тада нисам видео. На глашма су имали капе и шубаре од разноврсног животињског крзна и на свакоме је реп капе падао низ леђа. По тим капама и одећи биле су окачене неке сјајне плочице налик на оне металне делове на бравама ормана, Неки су имали окачене прапорце и звонили су при сваком покрету тела.

Наилазим с коњем. Они неће да се склоне. Назовем добар дан, а баш тада један од четника притрча, ухвати мог коња за узду и псује ми мајку партизанску. Окупи се мноштво четника око мене и мог коња. Питају ме куда ћу, а ја кажем да ћу за Љубовију. Сад ми опет псују мајку бандитску јер идем код бандита Дринског. Скидоше ме с коња, узеше опасач и пиштољ и одведоше коња, а мене остагвише на сред пута. Стражар каже да бежим ако не желим да ме убију. Питам стражара која је ово јединица, а он каже да су четници „штаба горских вукова из Лознице“ и додаде да су пошли у обрачун са четницима војводе Дринског.

Дођем до Љубовије пешице. У нашој команди места нема никога, што ме изненади. Одем у канцеларију оног већ познатог четничког капетана и све испричам шта ми се успут догађало. Четнички капетан је тада испричао како су се ове две четничке групе међусобно завадиле. Каже да су тројица четника војводе Дринског отишли у Лозницу, напили се и правили неред. Лознички четници их ухвате, доведу у своју команду и ударе по 25 батина. Прича даље како је војвода Дрински имао два топа с муницијом па није знао шта ће с њима него их прода партизанима. Купили су их, каже он, партизани са Романије за дуван. То је расрдило остале чет-

нике па су војводу Дринског проклињали и мрзели,.. Дођу она двојица или тројица претучена из Лознице и испричају како су настрадали. Мало после дођу у Љубовију неки четници из Лознице. Њих похватају четници војводе Дринског и јавно, пред кафаном у Љубовији, опале им по 25 батина...

Тако сам се ја нашао између завађених четника.

Одједном настаде нека вика и трка улицама. Четници се пребацују час тамо, час амо. Ту нађем Драгослава Продановића и изађемо из дворишта заједно. Код једне пумпе за воду видимо како се крупан четник загурио, ставио ногу на буре, а други четник му пере чизме. Драгослав ми рече да је то војвода Дрински. Кад су му очишћене чизме, војвода Дрински излете на улицу и поче да командује дерући се из све снаге.

Драгослав Продановић окрене своја кола с коњском запремом, у којима је терао неки материјал у Крупањ, према Бајиној Башти. Пођем и ја с њим. Нисмо одмакли ни пола километра од Љубовије, а поче борба. Најпре су се чуле пушке, а после митраљеви и бацачи. Трајало је то кратко па се онда утиша. Касније сам чуо да су се четници најпре потукли па се онда помирили и затим цели ноћ заједно пијанчили по кафанама у Љубовији.

Драгослав ме довезе до Бајине Баште и оде према Пашиној Равни, а ја се камионом пребацим до Ужица, предам пошту сву изгужвану али сачувану Лази Трпковићу. Он однесе пошту и мало касније се врати и рече да се спремим. Сутра идемо у Брајиће. Тамо ће бити прешвори са Дражом.

Дошли смо у Брајиће посте подне са две лимузине. Док су се водили разговори, ми смо се са четницима расправљали. Четници нас нападају како не верујемо у бога, не поштујемо краља, хоћемо да заведемо комунизам па да сви једемо из једног казана, итд. Ми се бранимо. Кажемо да се боримо, да смо ослободили велику територију а они за то време чекају. Четници почеше да доносе неке флаше с ражијом и да пију. Добили су за ручак пасуљ са свињетином. Уз ручак су пили вино и после ручка били сви пијани. Били су прљави и запуштени. Убрзо су неки почели између себе да се свађају. Причају нам да се за официре кува посебно.

ПрегО(ВОри су трајали целе ноћи. Да ее не би даље свађали са четницима, изашли смо пред зграду у којој су вођени преговори... Почело је већ да свиће. Гладни смо. Нас неколико пошло је у четничку кухињу да тражимо нешто од хране. Кад тамо — на све стране лете чутурице и флаше. Четници су се између себе потукли. Вратили смо се пред зграду и чекали даље гладни.

Убрзо је пред зграду изашао Сретен Жујовић и рекао да се спремимо за полазак. Мало касније изашао је Митар Бакић па за њим и друг Тито. Дража није излазио из зграде, већ је с прага пружио руку другу Титу и поздрављао се говорећи да ће се можда опет срести или као пријатељи или као непријатељи. . .

Сели смо у кола и дошли до Пожеге. Ту су четници зауставили прџа кола, у којима је био друг Тито. Тада је друг Тито изашао из кола и енергично се расправио с четницима и они су нас онда пропустили па смо даље без сметње стигли у Ужице.

Сутрадан сам добио пошту за Ваљевски одред па сам пошао према Бајиној Башти. Драгоетав Продановић се вратио колима из Крупња преко Дебело-г брда, каже да је једва прошао од четника и да ниошто не идем туда. У Бајиној Башти сретнем курира Ваљеског одреда који је пошао за Ужице. Познавао сам га. То је био Драгојле, металски радник у „Бистаду" у Ваљеву, комуниста. Пита ме куда идем. Кад му рекох, он предложи да разменимо пошту па да се он врати за Ваљево, а ја за Ужице. Тако и учинимо.

Из Ужица сутрадан добијам нову пошту за Ваљевски одред. Било је нешто хитно па су одредили друга Еру да ме с мотоциклом прбеаца преко Косјерића на Букове. Кад смо стигли на Букове, чули смо канонаду од Ваљева. Учини нам се да је пушчана паљба Брло близу. Друг Ера се с мотоциклом вратио са Букова, а ја прођим пешице и увече стигнем на Бачевце кући Табаковића. Ту затекнем Стеву Сингера и испричам му да се морам хитно прбеацити до Штаба Ваљеског одреда. Стева ми да једног коња и ја преко Драчића кренем за Причевиће. У Драчићу ми сељаци причају да су Немци дошли до Каменитоовца тукући артиљеријом на све стране, а по селима су попалили неке куће. Полако се спустим у Градац. Долином куља неки дим. Тако стигнем до Штаба Ваљеског одреда у Каменици. Питају ме куда сам прошао. Од њих дознајем да су сукоби између наших и четничких јединица све чешћи. Кажу да Немци спремају офанзиву и у Ваљеву се скупљају јаке немачке јединице.

Поново ме упућују за Ужице. Сада носим пошту у којој се говори о учесталим четничким нападима на наше снаге. Рекли су ми да ту пошту уништим ако дођем у опасност од четника.

Кренем преко Љубовије пешице. Пред школом у Љубовији искочише преда ме двојица четника са упереним пушкама и зауставише ме. Узеше ми пиштољ и утераше ме у школско двориште. На вратима приметим једну чету партизана. Посматрају шта се са мном догађа. Приђем и питам их шта се ово догађа, Рекоше ми да припадају партизанској чети Пере Враголића, учитеља, и да су их четници на превару похватили, разоружали и стрпали у школско двориште. Свуда околу су четничке страже. Пођем према излазној каији и тражим од четничког стражара да ме пусти да одмах идем до онога четничког капетана код кога сам раније свраћао. Четнички стражар био је разговорљив човек, али каже да нема овлашћења да ме пусти. Кад сам га запитао како се завршио обрачун са лозничким четницима, овај стражар живну и расприча се. Баш тада четници дотераше један мотоцикл, исти онакав какав је возио курир Ера. Неко рече да су мотоцикл догурали из Буко-

вијце, а тамо су га отелм од партизана. Покушавају да га упале, крешу ногом полугу, али не умеју. Ја се јавим и кажем да умем да упалим мотоцикл ако има бензина. Тој вештини научио ме је курир Ера ДЖк омо заједно боравили у Ужицу. Позваше ме да изађем из дворишта. Видим да је контакт-кључ извађен, дрмнем мотор и видим да има бензина. Утиснем контакт-кључ и после неколико трзаја мотор се упали. Четници почеше да се веселе. Питам стражара да направим неки круг и видим да ли мотор вуче. Он се сложи. Пођем на мотоциклу према команди места, а уједно осматрам пут према Бајиној Башти. Окренем један круг, прођем поред стражара, али се не зауставим. Притиснем гас и пуном брзином нагнем путем за Бајину Башту. Био сам већ зашао иза кривине кад четници почеше пуцати за мном. После пет-шест километара — на сред пута четничка заседа. Дигли пушке у вис и заустављају ме. Станем и покажем им капетанову пропусницу и објасним да идем за Ужице ради прешвора, јер има једна наша чета заробљена у школи. Повероваше и пропустише ме. Наилазио сам на још две четничке заседе, које ме такође пропустише. Свуда око пута видим доста четника.

Пред самим Бачевцима на Дрини нестане ми бензина. Догурам мотор у Бачевце и ту нађем наше страже. Био сам много гладан. Дадосе ми нешто за јело, а затим одредише једног друга да ме отпрати до Бајине Баште.

Кад сам дошао у Ужице, предао сам пошту сву изгужвану Лази Трпковићу и све му испричам шта је било. Лаза оде до Старог и пренесе му шта се догађа у Љубовији. Мало затим Лаза ме позва до дођем код Старог. Први пут улазим у његову канцеларију. Стари је седео за писаћим сголом, а на зиду иза његових леђа била је велика карта састављена од "Јсекција" Орбије и Босне. Устао је, руко'вао се са мном и затим ме пита шта се догађа у Љубовији. Ја му све по реду испричам. Нарочито сам нагласио да сам на оближњим чукама око пута видео доста четника. Пришли смо карти и ја сам, идући од Љуботаије, показивао места где су ме четници заустављали. Питао ме Стари затим какво сам наоружање видео код четника. Рекао сам да сам видео само пушке. Испричао сам и како изгледају те банде и како се међу собом свађају и туку. Стари се томе слатко смејао.

Тих дана сам први пут по одласку из Колубаре присуствовао партијском састанку. Том састанку присуствовао је и друг Тито. Секретар партијске организације био је Иван Мачек. На састанку је најпре било речи о политичкој ситуацији, о четничким нападима на наше јединице, помињало се и убиство Милана Благојевића, а после тога прешло се на пријем нових чланова у Партију. О томе је дискутовао и друг Тито. Душ је шворио о потреби проширивања партијских редова. Навео је пример Хасана Кумалића, који још није био члан Партије, а у Београду је извршавао важне и

опасне задатке. Предложио је да се Хасан Кумалић прими у чланство Партије без кандидатуре. Сви се сложише и мене одмах плаше да Кумалића позовем на састанак. Он бејаше таман дошао са страже па се спремао на одмор. Кажем му да се спреми и хитно дође на састанак, зове га лично друг Тито. Он се спрема и узгред ме пита шта треба да каже на састанку. Био је узбуђен, иначе врло скроман и поштен. Рекох да треба да се захвали.. . Примљен је у Партију и сви су се с њим руковали и частитали му.

Једне ноћи четници су дошли на саме прилазе граду. Сви смо морали на положаје. Осим оних који су били на стражи, сви остали смо добили задатак на одређеном положају. Наше јединице су прогерале четнике и сви смо се вратили у Банку, осим друга Црног, који је ускочио у неки камион који је с митраљезом одјурio за четницима, Црни је код Пожеге рањен...

Курирски посао постаје све тежи. Добијам пошту за Ваљевски крај из ослобођеног Ужица, Идем на мотоциклу са Ером преко Косјерића и Букова. Више не знам куда је горе и опасније. У путу дознајем да су наше јединице очистиле терен око Косјерића, Са Ером дођем на Подбукове, он се врати, а ја кренем пешице у Бачевце и затекнем у Штабу Стеву Сингера. Желео сам да одатле одем до своје куће и посетим родитеље. Степа ми одмах даде коња и ја брзо стигнем у Жабаре.

Кад сам пролазио поред куће Миливоја Радосављевића, угледаше ме Миливојева мајка и сестра и наста кукњава, Миливоје Је такође као партизански курир погинуо. Нисам имао храбрости да застанем, већ ободем коња и брзо прођем.

Код своје куће не нађем никога, Све пусто и хладно. У кући суседа Боже нађем стару Николију и питам је где су остали. Она некако хладно вели да не зна. Рече да је и кућа Драгојла Дудића потпуно празна. Стојим и размишљам. Утом се однекуд појави мој отац. Некако се погурио и свенуо. За мајку рече да је отишла у Ваљево да некако спасава Јакова. Четници су га ухватили на превару и гредали Немцима у Ваљеву. Хоће да га стрељају. Скамених се. Уђох за оцем у кућу. Кућа пушта и хладна. Жито отерали четници...

Кажем оцу да морам да идем. Он без речи изађе за мном... После рата га нисам затекао живог. Заклали су га четници. Кад сам одлазио и поетедњи пут га живог видео, добацио ми је кратко: „Само пази да те не заробе! Боље је да се сам убијеш! . . . !”

Од тада до краја рата пиштољ сам носио само за себе.

Вратим се у Каменицу.

У Причевићу нађох Мишу Дудића, Причам му да је и њихова кућа празна. Рече да већ зна да су сви отерани у логоре.

Миша ми мало касније прича како је с Немцима разговарао телефоном и на усној хармоници свирао неку оперску арију. Шва-

ба се, каже, изненадоо да међу комунистичким бандитима нма и културних људи, јер је он мислио да су у партизанима само Цигани...

Душ смо још причали. Кад смо повели реч о трајању рата, Миша вели да се спремају да зиму проведу на Медведнику.

Ово је било моје последње виђење с Мишом Дудићем.

У Каменици предам пошту. Обрадоваше се јер су имали пошту за Ужице.

Одмах сам се вратио у Ужице преко Љубовије. У Љубовији више нема четника. Само наше јединице. Оставим коња у Бајиној Башти и камионом се пребацам за Ужице. Пошту предам Лази Трпковићу. Он ми тада рече да се од сада курири на задатке шаљу само добровољно.

У кревету уморан спава Драгослав. Пробудим га и станем причати шта сам видео у селу. Он ме једва слуша од умора, Легох и ја са да се одморим. Свакојаке мисли ми се врзмају по глави. Не могу да спавам па изађем у град да се мало прошетам. У путу према Банци сретнем Драгојла, С њим иду његов пратилац Панта Пантић, затим Здравко Јовановић и Милосав Милосављевић. Драшјле ме пита шта ћу ја овде. Рече да се одмах вратим у Ваљевски одред. Он не зна да сам курир Врховног штаба. Почнем се спремати да се вратим у Одред, кад наиђе Лаза Трпко'вић и пита ме где се опремам. Ја му кажем да ћу за ваљевски крај јер Драгојле мисли да сам отуда побегао. Нареди ми да причекам и он некуд оде. Мало затим врати се и рече да је Стари наредио да останем и да нигде не идем.

Увече Лаза тражи курира добровољца. Ја се одмах јавим. Рече да се сутра рано јавим Старом и да ћу од њега добити задатак.

Ујутру рано одем пред канцеларију Старога. Већ је седео за столом. Био је свеж и занет у неко писање. Подиже главу и рече:

— Е, добро што си дошао! Ти познајеш Хадоона, оног енглеског официра? ...

Рекох да познајем.

Тито затим каже да је јавио Ратко Митровић из Горње Добриње да је Чачавски одред ухватио међу четницима једног човека у енглеској униформи па сумњају да је то неки камуфлирани Немац и хоће да га стрелају. Каже да је рекао да причекају док не дође неко наш ко га познаје, пошто тај у енглеској униформи говори да је пошао од Драже код Тита да издејствује примирје и да га морају довести у Ужице.

— Ако је Хадоон, доведи га у Ужице, а ако није нека раде с њим шта хоће... Поћи ћеш с мотором који има приколицу како би и он могао сести у корпу ако га будете повели! — вели на крају Стари.

Кренем на мотору са Ером преко Сарића осоја и Трешњице. На Трешњици језиви призори. Покисли људски лешеве на све

стране. Муве лете око полуотворених очију и разјапљених уста. Муве неке ојајне па се пресијавају...

У штабу Ратка Митровића седи Хадсон. Познао сам га. Сетио сам се кад је упртио радио-станицу на леђа и отишао код Драже, а Вељко Драгићевић, који је с њим дошао као радиста, напустио га је и остао с партизанима, Поздравили смо се кратко речима. Био сам љут на њега... Сад тај Хадсон нема ни радио-станице ни шифара. Сигурно је то оставио код Драже.

Кренемо за Ужице истим путем. Водимо и Хадсона, На Трешњици станемо да и Хадсон види последице братоубилачког рата. Он гледа и ћути. Међу лешевима четника видели смо и два мртва партизана. Још нису закопани.

На повратку се јавим Старом. Кажем да смо довели Хадсона и кажем за оне незакопане лешеве на Трешњици.

У зграду Банке тих дана дошао је лекар Васа Јовановић из Ваљева и све нас је вакцинисао.

Лаза Трпковић ме позва и даде ми требовање да одем у радионицу и подигнем кожни капут. Обрадовао сам се јер се приближавала зима,

У подземним трезорима крај зграде Банке радила је партизанска фабрика оружја. Радници су долазили по сменама. Многе сам познавао. Кад смо били слободни, често смо одлазили и у други тунел, где се склањао народ од бомбардовања. Ту сам нашао и своје професоре Жику Радуловачког и његову жену.

Посте подне 20. новембра Лаза опет тражи једног добровољца и ја се опет јавим. Добио сам задатак да отпратим групу Дражиних официра који су у Ужицу били на прешворима. Из Ужица смо кренули по мраку. Ишли смо нашим путничким колима. Возио је наш шофер. Нисам обраћао никакву пажњу на официре па сам сео напред до возача и кренули смо. Кад смо од зграде Гимназије кренули према Сариха осоју четнички поручник који је седео иза мене куцну ме у леђа и пита да ли можемо да свратимо до кафане Сима Кречковића. Знао сам добро ту кафану. Одатле је, кад сам у Ужицу учио гимназију, полазио аутобус за Ваљево. Познавао сам и власника, чика Оиму, а његов синовац је са мном ишао у исти разред. Поручник рече да је ожењен Симином ћерком. Пођосмо заједно. Поручник први уђе у кафану. На сред кафане стајао је чика Сима с белом кецељом. Био је очевидно изненађен кад је угледао зета и мене с пушком иза зета, Одатле уђемо у кухињу. Тамо смо нашли остале сроднике поручника. Он се са свима изљуби па поседашо око стола. Послужише нас топлим гибаницом и вином, Саовим изненада чика Симо упита свог зета: „Шта то урадисте, што нападосте браћу!?” Поручник је збуњен и каже да је то био неспоразум... Стари кафеџија вели да четницим много греше са својом политиком... Пописмо кафу и кренемо за Равну гору.

Кад смо дошли на четничку територију, на три места су нас заустављале њихове страже и заседе. Чим угледају фарове бацају се на каљаву земљу или у неком каналу заузимају бусију с оружјем упереним у наша кола. Тада је један од официра излазио из кола и наређивао им да се склоне. Док смо тако путовали, један од четничких официра ме пита одакле сам. Кажем да сам Ваљевац, а он ме затим пита да ли познајем Лолу Рибара...

У Брајићима су четнички официри изашли, а ми смо, не излазећи из кола, окрнеули и вратили се у Ужице.

За прославу октобарске револуције у Ужмцу је припреман богат програм. На тргу насред града био је велики збор. Иво Лола Рибар је го-ворио стилем великог говорника о значају октобарске револуције. Говорили су још неки. Ратко Мартиновић је говорио о Државној издаји и његовој намери да разбије јединство. При крају овог говора Ратко је узвикнуо: „Живео краљ!”⁵ Близу мене стајала су два заробљена па ослобођена енглеска пилота, а мало даље неколико Немаца — слободњака. Један Немац на крају Ратковог говора из свег гласа повика: „Варум кениг?” ...

У Ужицу сам тих дана видео две тешке несреће. Код Основне школе видео сам унакажене лешеве паргизана које су четници Ајдачића заробили. Међу њима је био и курир Ера, с којим сам више пута на мотоциклу ишао на задатак. Кад су ове жртве сахрањивали, улице су биле препуне. Сахрањени су на гробљу уз све војничке почасте. Друга тешка несрећа задесила је град 22. новембра. Избила је експлозија у трезорима код зграде Банке. Ја сам дошао с неког задатка уморан и послан. Хтео сам да легнем да се одморим. Тада ме Драгослав Продановић замоли да одем на пијацу и купим мало јабука. Изашао сам из зграде. На стражи је био Хасан Кумалић.

Тек што сам прешао на другу страну улице, кад се проломи страховита експлозија. Погледам према небу. Мислим да авиони бомбардују. Преко зграде Банке лете разни премети и један човек у саквијеном положају. Вратим се и видим да из трезора куља пламен. Спазим једног како рукама држи очи и корача. Схватио сам да је ватра оштетила очи, да не види, па га ухватим за руку и преведем на другу страну улице. Док га водим, комади блузе са њега отпадају. Лице му потпуно црно. Још неколико радника као црне сабласти трче поред мене ка улици. Пред зградом на улици Хасан Кумалић лежи сав црн. Једва га подигнем и преведем тамо где сам оставио оног радника. Тамо оног радника више нема. Неко га однео у болницу.

Појави се Лаза Трпковић. Почеше да се окупљају спашоци. Стари је био на спрату. Чујем Ису Брдарића како виче Зденку. У згради пуно дима. Сва врата од експлозије поремећена. Група спасилаца успела је да отвори улазна врата и почне са евакуацијом повређених. Пребачени су у болницу. Канцеларија Старога била је на сутротној страни од тунела. Донекле је била заштићена. Ста-

ри је изашао неповређен. Драгослав Продановић остао је да лежм на кревету поред отвореног прозора па је мнош спаљен. Хитно је пребачен у болницу у Крчагово.

Сутрадан су из тунела у који су се склањали цивили изнели доста лешева. Било је много деце.

Једао вече упаде Лаза Трпковић и тражи курира — добровољца да се одмах јави код Старог. Јавим се ја, обучем се и пођем уз степенаци. Било је неко доба ноћи. Стари седи у својој канцеларији, а с њим седи и Хадоон. Пита ме Стари да ли знам пут којим се најлакше пешице може стићи на Равну гору, али што пре, да нас Немци не пресеку. Ја рекох да знам, али се Стари нагло предомиети па рече да ћемо ићи дресином до Пожеге, а одатле пешице. Почео је да окреће телефон да би дозвоа железничку станицу. Отуд се нико није јављао. Огари ме погледа па рече да идем да се одмарам, а он ће ме звати кад затреба,

Те ноћи ни сутрадан нико ме више није тражио. Шта је даље било са Хадсоном — не знам.

Ситуација је по>стала врло озбиљна. Фронт се све више приближавао Ужицу.

Једно јутро позва ме Марко (Александар Ранковић) и пита да ли познајем Златибор. Кажем да сам као ђак ужичке Гимназије неколико пута био на Златибору, да сам ишао у посету код стрица у Чајетину. Рече да одмах пођемо на коњима са куририма и пратећим водом, да се сместимо у Мачкату и да одатле уопоставимо телефонску везу са Ужицем.

Одмах појашемо коње и дођемо у Мачкат. Одатле се јавим Марку телефоном. Марко ми нареди да оставим двојицу другова код коња, једнога да дежура код телефона, а ми сви да дођемо код Доганџића кафане. Идући чујемо канонаду са Сариха осоја. Немци се, значи, приближавају Ужицу.

Таман смо стигли пред кафану, кад се заустави један аутомобил. Из њега изађоше Стари и Хадсон. Стари ми одмах нареди да распоредим људе по селима да позивају народ да се руши пут. Ја узмем неколико најближих кућа и брзо сам се вратио с првим људима који су донели будаке и ашове. Чим сам стигао, Стари ми рече да узмем Хадсона и да се колима пребацујемо на Златибор. Ј оре треба да га оместим у неку вилу. Хадоон и ја треба да уђемо у кола, али он се тада сети да би требало нешто да једе. Ја му кажем да уђе у кафану и да потражи нешто од хране. У том моменту бацио сам поглед у правцу Ужица. На окуци видим Старога како иде са сељацима да им покаже где треба рушити пут. Налетеше немачки авиони. Лете врло ниско и митраљирају. Спустим се у једну шталу од камена која се налазила испод кафане. Унутра сам затекао Драгојла Дудића, доктора Пантића, Панту Пантића, Радисава Срећковића, курира Баљевског одреда... Авиони неколико пута налеташе. Бацају и бомбе. Наједном чујем тенковски митраљез. Погледам кроз једно прозорче и видим да на оном месту где

сам неколико минута раније видео Старог стоји немачки тенк. Полако приђем Драгојлу и шапнем му да су тенкови сасвим близу. Он скочи према прозору, погледа и повика: ^Омладинци, излазите, ево тенкова!" Брзо сам побегао према неком потоку. Таман сам прешао поток, кад непосредно крај мене зашишта бомба. Брзо легнем. Не знам колико је прошло док сам се мало освестио и придигао. Био сам замазан блатом и изломљен. Бомба је срећом пала у поток у неки муљ, зарила се дубоко и зато је левак експлозивног дејства био мали.

Кад сам се мало прибрао, устанем и пођем према неком воћњаку. Наилазим на једну кућу. Осећам страшну жеђ. Затражим у тој кући воде. Изађе домаћин па, када ме је видео, поче да виче да бацам пушку и показује на немачке тенкове на путу. Напијем се воде и продужим. Са погодног места могао сам видети да испред Доганџића кафане стоји немачки тенк и пуца.

Скренем улево. Појави се широк видик. Преко неких њива бежи народ. Један војник у немачкој униформи трчи преко њиве, залегне, пуца и опет устаје па бежи. После извесног времена разабирам да то није Немац. Препознао сам Милутина Деспотовића Омладинца, курира из Ваљева. Кад смо полазили из Ужица и кренули по селу да позивамо људе ради рушења пута, Омладинац се одједном нечега сети. Вели да се у Ужицу код једног фотографа сликао у немачкој униформи, али са партизанским ознакама. Фотограф је ту слику увећао и ставио у излог као рекламу. Ако Немци то нађу и препознају га, страдаће му породица. Каже да мора по сваку цену да се врати у Ужице и да ту слику из излога уклони. Отишао је, разбио излог кундаком и узео ону фотографију. Док је он то чинио, Немци су већ били прешли преко моста на Ђетињи. Стигао је у колону у одступању, али у тој колони нису га познавали па су мислили да је Немац. Однекуд се у тој групи нашао и Влада Црногорац, Он је носио италијанску униформу. Кад је Влада Црногорац приметио „Немца" како јури и пуца, залегао је и нанишанио. Срећом, промашио је. Пуцао је „Италијан" на „Немца" и обрнуто и једва су некако открили да су оба у заблуди. Омладинац је наставио с нама, а о Влади Црногорцу више ништа нисмо чули.

У Мачкату нађем Панту Панџића. Рече ми да је Стари већ прошао. Свима нам лакну.

Пролазимо поред цркве у Чајетини. Ту је сахрањен мој стриц који је некад био свештеник у о'вој варошици. Гладни омо и изнемогли. Изгубио сам везу са Пантом Панџићем. Сада сам потпуно сам. Стижемо на Палисад. Први снег се већ бели. Виле на Палисаду пуне рањеника, Уђем у једну. У ходнику неке чабрице са сиром и кајмаком, а у ообама доста тешких рањеника, Негде ту је, рачунам, и Драгосла® Проданов(ић. Улазим у виле и гласно га зovem. Све ћути. Изађем испред виле и почнем се дерати што јаче могу дозивајући Драгослава. Враћам се и поново вичем. Изненада

ме неко зајшгга: „Дудићу, кога зовеш?„... Појавжше се Марко и Јагодинац. Кажем Марку да зовем Драгостава Продановића. . . Рекоше ми да пођем с њима и дадоше ми да понеоем неку торбу.

Код Краљеве воде доста паргизана, Марко образује дугачку колону. И ја се нађох у тој колони. Сад се осећам некако сигурније. Одмакли смо мало од Чајетине, а у Чајетини одмах поче борба. Чује се артиљерија.

Код школе у Алином Потоку затекосмо доста паргизана. Чим сам стигао у ово место, сетио сам се да је Зора, ћерка Драгојла Дудића, овде била учитељица, Око школе ове неке мале зградице. Нађосмо ту и Лазу Трпковића.

Када смо се мало одморили, кренули омо према Боровој глави. Зауоставили смо се на једном брду обраслом боровом шумом. Иопод нас су куће неког планинског села, С пута поче да туче артиљерија. По експлозији закл>учујемо да су тенкоБИ, Зачу се брктаће мотора. Марко пита ко ће добровољно да се пребаци преко голог брда и да извиди ситуацију. Јавља се Лаза и још један друг из његовог вода. После извесног времена вратише ое и веле да ништа нису видели. Тенкови су некуд отишли. . . Стојимо у боровој шуми, а не слутимо да су нас околни сељаци већ приметили. Појавише се и носе доста скуваног кромнира и кајмака. Од Ужица ништа нисмо јели. Врућ кромпир пријао је као храна и загревао.

Марко нареди да колона шумом крене према Негбини, Поче се смржавати. На једном погодном м-есту прешли смо пут. Пред поноћ смо стигли надамак Негбине Колона се зауставила и Марко је тражио добровољце који ће отићи у село у извидницу. Јавим се ја и још један друг, којјега нисам познавао. Кренемо нас двојица с пушкама, прмђемо селу и већ назиремо прве куће. Ништа се не чује. Оном другу кажем да ме штити, а ја полако приђем једној кући. Куцнем лагано у низак прозор. Јави се мушки глас, отвори прозор и промоли главу. Пита ко смо. Ја кажем да оу партизани и питам да ли у селу има Немаца. Рече да су долазили и отишли. У селу нису правили никакве злочине. Вратим се и кажем Марку шта смо дознали.

Ојачали смо претходницу и пошли даље. Од Негбине смо скренули према Увцу. Мештани нас обавештавају да је мост на Кокином Броду опаљен. Пред саму зору стишсмо на Увац. С друге стране реке је село Радоиња. Вода на Увцу на овом месту је широка и плитка. Многм борци газе обувени и обучени, Ја се скинем, вежем одело на руксак и кренем преко воде. Кад сам на другој обали стао на снег, дрхтао сам као прут. На челу колоне ишао је Марко. Док се ја на другој обали Увца облачим, видим једно куче како плива за нама преко реке. Неко из наше колоне опали неколико пута из пиштоља, али га није потодио.

Обукао сам се и стигао колону. Са чела преко везе преносе да се веже онај који је пуцао на куче. Мало затим са зачеља се

преноси да је пуцао Пера учитељ. Најзад, опет преко везе, јавише да се онај што је пуцао не веже.

У школи у Радоињи разместили су нас по тошшм учioniца-ма. Ујутру нас је изненадила пуцњава. Дознајемо да су четници из Рутоша пошли да нас нападну. Распоредимо се да их дочекамо. Ја кренем с повећом групом у патролу. Стишемо на оно место одакле су четници пуцали, али њих више нигде нема.

Другог дана Ранковић је све нас из обезбеђења и курирске службе позвао у једну учioniцу. Одржао је предавање о стању у Србији, а затим каже да ће се ускоро оснивати веће и јаке јединице које ће моћи ефикасније да се боре против непријатеља. После тога сео је за сто и почео да уписује. Ја сам се, као и многи други, јавио, али неки другови су стајали по- страни и ћутали.

Идућег дана poste доручка у школу упаде једна сељанка и гшта ко је командант ове војске. Доведоше је код Марка. Она збу-л-ћено иоприча како јој је кући јутрос дошао један партизан и затражио млека за доручак. Она му је дала млека, а он, пошто је доручлШвао, узео јој кашику и однео. Марко пита каква је била та кашика. Вели да је била обична дрвена кашика. Марко пита сељанку да ли би познала тог партизана. Она објашњава да је имао војничко одело. Наредише да сви стаиу у строј. Она сељанка иде иза строја и застаде код једног који је на себи имао уни-форму бивше југословенске војске и око ногу увијаче. Марко нареди да тај борац изађе. Она жена приђе и опази своју кашику затакнуту за увијаче. Притрча, извади кашику и поче да виче: „Ево моје кашике!“ Марко нареди да се овај борац стреља пред стројем. Она жена поче да бежи низ пољс и однесе своју кашику. Борца пред стројем стрељаше.

Сутрадан Марко позва мене и Јагодинца и нареди да се спремимо и пођемо с њим. Ишли смо пешице. Прешли смо пуг Бистрица — Нова Варош и стигли у село Дренову у кућу Милоша Дивца. Ту смо затекли Старог, Лолу Рибара, Митра Бакића, Де-дијера, Сретена Жујовића, Филипа Кљајића, Паовла Савића и Бран-ку Савић. Сутрадан су ме послали да из Радоиње доведем још неке другове. Из Радоиње сам се враћао са једном групом и у једној шуми приметио неке људе. Кад смо пришли, видимо гру-ну циСила без оружја и међу њима једног италијанског официра. Кад га опколисмо, италијански официр се уплаши. Они сељаци причају како их је Олвај италијански официр натерао да га одведу у Бистрицу, пошто је побегао из Нове Вароши. Сељаке вратимо кућама и Италијана поведемо. Узмемо му пиштољ. У Дрено(ви је стрељан.

У Дренову су ускоро стигли Арса и Вељко Драгићевић. Ме-не су упутили у неку јединицу да однесем пошту коју ми је дао Стари. Рекли су ми да се та јединица налази негде око Прибоја.. Ишао сам, али је нисам нашао. Арса је тада рекао Старом да је

он ту јединицу упутио у Црну Гору, а Стари му је наредио да јединицу одмах врати.

Тих дана ови смо у Дренови спавали на слами. Појавило се много вашки. Морали омо се требити, али је то ишло тешко. једно јутро и Стари је скинуо кошуљу да се треби од вашки. До њега је тада стајао Павле Савић. Нешто загледа и показује прегом на једно место у ребрима. Ту се кожа спушта и издиже при дисању. Стари прича да су га на том месту белогардејци пробали копљем за време октобарске револуције.

Да би се ослободили вашки, Иса Брдарић и ја смо се једно вече окупали напољу, на снегу. Нисмо успели да уништимо вашке ни на тај начин.

Италијанска артиљерија из Бистрице поче једне вечери изненадну паљбу. Нисмо знали о чему се ради. Тек сутрадан смо сазнали да то Италијани прослављају пад Москве. Ми смо знали да је то измишљотина, Сутрадан су Италијани кренули у пљачку по селима, Неке њихове пљачкашке патроле могли смо лепо да пратимо. Обично дођу пред сеоску кућу, пред двориштом почну пуцати увис, затим упадају и купе кокоши, свиње, овце. . .

Док смо боравили у Дренови, устајали смо рано, а први су увек устајали кувари, да припреме доручак. Нисмо имали сталне куваре, већ су се сви смењивали. Сећам се како су једном за куваре одређени Митар Бакић и Владо Дедијер, па Бакић у шали добацује Дедијеру да је од уредника „Борбе" постао уредник чорбе.

Једног јутра, док смо се тискали око куће у којој се спремао доручак, друг Тито је изашао из куће с догледом у руци и саовим изненада повика: „К' оружју! Италијан!и!" Угледали смо у даљини колону италијанских војника, Нешто терају на коњима и крећу се једним брдом. Мало затим спазили смо још једну колону. Ишла је према оној првој. Друг Тито нас је брзо распоредио иоред једног зида од камена, а затим се вратио у кућу да распореди остале и нареди да се рањени Сретен Жујовић и Фића Кљајић хитно пренесу на безбедније место. Одмах потом дошао је на наш положај и командовао: „Пали!"

Проломи се плотун. Италијанске претходнице нестале, али са неких околних висова почеше да дејствују бацачи. Почеше да туку дугим рафалима. Иво Лола Рибар скочи и приђе Старом па му вели: „Друже Стари, ако треба, ми ћемо сви овде да изгинемо, али се ти мораш одавде склонити и то одмах! .

Стари тада командова да прекинемо« паљбу и да се повучемо кроз неку шуму и заузмемо нове положаје. Затим је Стари послао Панту Пантића према Бистрици да о доласку Италијана јави једној Ужичкој чети, чији је командир био Љубичић. Сви смо се изненадили како су Ужичани брзо стигли. У готово истом моменту спазили смо дим са оног места одакле смо кренули. Ту су већ стигли Италијани и запалили кућу у којој смо до тада стано-

лали. Ужича-ни брзо избише у једну шуму и поче пушчани Дво-бој. Италијани су потиснути.

Стари нареди да се крене ка Новој Вароши. У Новој Вароши затекнем многе другове из Приштине, с којима сам тамо учио школу. Посебно ме обрадовао сусрет са Баном Божовићем и Миролубом Мирковићем. Питају ме где сам, а ја им кажем да сам курир при Врховном штабу. Моле ме да им покажем Тита. Одеош у једну кафану где се налазио Тито и ја им га покажем. Мало кајсније појави се Иво Лола Рибар, носи неки пакет¹ и у шали виче: „Пушачи, у строј!“ Станем и ја и узмем дуван.

Сутрадан омо кренули према Златару. Пред ноћ смо избили на пут Бистрица — Пријепоље. У оба правца тим путем сваки час пролазе италијанска возила са упаљеним фаровима. Изаберемо једну окуку и на том месту пређемо пут. Нашли смо се у једном врбаку у окуци Лима. Требало је прећи на другу страну реке. Очекујемо да с друге стране дође чамџија. Треба да пребацимо и коње на другу страну. Лаза ми наређује да узјашим једнога и да пођем с њим преко реке, а остали ће кренути за коњем кога ја јашем. Таман се ја опремам да тако урадим, кад дотрча Ранковић и подвикну да је Лим надошао и да ће, ако кренем, прогутати и мене и коња. Позва нас на кратак састанак у неко шибље. Договорисмо се да натерамо коње без јахача у воду. Ишло је то тешко, али коњи један по један ипак препливаше на другу страну. Тада стиже и чамац и најпре се пребацише другови који ће на другој страни похватати коње. Нашли омо их доста низводно, јер их је вода заносила.

Одатле смо се понели до неких кућа у селу Тоцима. Ту смо остали само један дан.

Ујутру рано кренули смо одатле кроз нека села у којима је било доста муслиманске милиције. Увече омо стигли у Касидол. Сместили смо се удобно у школској згради на опрат. Позва ме Стари и рече да ме ноћас не одређује на стражу јер морам ићи на један задатак. Рече да ће ме дежурни пробудити у један сат погае пола ноћи и тада да му се јавим. Одмах сам заотао. Пробудили оу ме у догх>ворено време и одмах одем пред Старог. Био је будан. Нешто је писао. Погледа ме и сасвим тихо и озбиљно рече:

—• Слушај, Дудићу, мораш се вратити натраг у село Тоце. Тамо се налази Рударска чета. Командиру, авијатичару ћеш предати ово пиамо!...

Из повеће групе спремљених писама извади једно и пружи ми.

У Тоце сам стигао око подне. Ту никога не нађем. Сељаци ми рекоше да неке војске има у Избичњу. Кренем одмах тамо и у првим кућама наиђем на рударе. Предам писмо командиру ко-

ји је на себи мао ваЗДухопловну униформу. Рудари су одмах кренули у Касидо, и ја с њима. Стигли смо касно у ноћ. У соби код Старога још је горела лампа. Нисам имао храбрости да одем до њега, већ се обратим Лази да га он извести о доласку рудара.

Из Касидола смо кренули право у Рудо.,. .

Радомир ДУДИЋ